

ביקורת ספרים

זהר עמר, צמחי המקרא

הוצאת ראובן מס, 2012, 288 עמ'.

נקדים ונאמר, הדברים שיאמרו להלן בענייניו של ספרו של זהר עמר 'צמחי המקרא' (הוצאת ראובן מס, ירושלים תשע"ב), אינם אלא תמצית שבתמצית; ראוי הוא הספר החשוב הזה הרבה מעבר לשורות הספורות המוקדשות לו במסגרת זו, ואין לכותב שורות אלו אלא לצפות שהעוסקים בפרשנות המקרא לסוגיה, חוקרי טבע ואנשי החינוך ייענו לקריאה זו. לא כאן המקום לסקור את תולדות הענף המדעי-פרשני של זיהוי הצומח המקראי, והדברים נעשים במידה מסוימת במבואות לחיבורים המוקדשים לנושא, ובהרחבה יחסית בחיבור העומד כאן לדיון (עמ' 21-32). נציין רק כי בשונה (במידה כזו או אחרת) מקודמיו, שהפעילו (מי ברב ומי במעט) את האינטואיציה החריפה שבה בורכו, פועל זהר עמר לכיסוס המתודולוגיה. ובכן, חשוב שהדברים יאמרו במלוא הזהירות המתבקשת, ולא רק בגין כבוד הקודמים, אלא גם למען עצם הדיוק: ראשית, האינטואיציה חשובה! שנית, גם קודמיו עסקו במתודולוגיה! אינטואיציה מחקרית היא מכשיר מרכזי בפריצת דרך מדעית, וטוב ויפה שזכינו לחוקרים בעלי אינטואיציה שכזו; ומנגד, אותם החוקרים לא התמקדו רק במימוש יכולות אינטואיטיביות, גם הם עסקו במתודולוגיה ואף הרבו בכך. ועם כל זאת, אני סבור שכל מה שנעשה בתחום זיהוי צמחי המקרא, לפחות מיום שהסתיים מפעלו של עמנואל לעף בארבעת כרכי 'צמחיית היהודים' שלו (I. Low, *Die Flora der Juden*, Vienna-1924-1934, Leipzig), זועק לארגון מתודולוגי! ספרו של זהר עמר, מעבר לתובנות המוצלחות הספציפיות הפזורות בו על כל צעד ושעל, עומד באתגר המקיף הזה.

כשיש מתודולוגיה אפשר להתוכח! אינני מעוניין להפוך את ספרו של זהר עמר לעוד מעכדה לבדיקת מדעיות, לתרגיל בפילוסופיה של המדע; לבדוק בו את עקבותיו של עיקרון ה'ניתנות להפרכה' (refutability) של קרל פופר; לבחון האם במכלול השערות העבודה, הכלים המחקריים והנחות היסוד שהציג משתקפת פרדיגמה במשמעותה אליבא דתומס קון. די אם אטען כי הדרך שבה הלך זהר עמר בכל שורה מחיבורו מאפשרת דיון מדעי משמעותי, שהוויכוח הוא אחר מאדניו.

במה מתבטאת המתודולוגיה? האופי המתודולוגי שאליו מכוון המחבר את חיבורו נקלט כבר במבט החיצוני-כמותי: פרקי המבוא (עמ' 21-69), תופסים חלק משמעותי מהחיבור, וזאת ללא המבואות לחלקים השונים; ולשם השוואה, בספרו של יהודה פליקס, 'עולם הצומח המקראי' (המהדורה השנייה: הוצאת מסדה, רמת גן, 1968; הראשונה בתשי"ז), שהיה נר לרגליהם של כשני דורות של חוקרים ומתעניינים בנושא, המבוא מצומצם לאין ערוך (עמ' 3-12).

אמת מידה בסיסית לחתימה אל המתודולוגיה הראויה כרוכה בארגון החומר הנברק. מרדך לצמחי המקרא איננו 'מגדיר צמחים' בוטני, ואין שום משמעות לארגונו על-פי משפחות בוטניות.

אצל פליקס החלוקה היא כדלהלן: 'עצי פרי'; 'עצי סרק ושיחים'; 'תבואה קטניות וירקות'; 'צמחי מאכל, תבלין ורפואה'; 'קוצים ועשבי בר'; 'צמחי נוי, בשמים וקטורת'; צמחי תעשייה'. אלו הן קבוצות הגיוניות המאורגנות – כך נראה – לפי נקודת המבט של הקדמונים עצמם, קרי, סוג החשיבות לאדם שמביעה כל קבוצה; כך ככל הנראה דיברו הקדמונים בשעה שביקשו להכין קטורת, ששאפו להצלחת התבואה, חמדו את פירות עצי הפרי, והתרעמו על הקוצים שדקרום בדרך. אצל זהר עמר הארגון הוא אחר לגמרי: 'שמות הצמחים המזוהים בוודאות' (עמ' 123-77); 'שמות הצמחים ברמת זיהוי אמינה ביותר' (עמ' 127-152); 'שמות הצמחים שזיהויים ברמת הסתברות גבוהה אך לא ודאית' (עמ' 155-189); 'שמות הצמחים שלא ניתנים לזיהוי או שסבירות זיהויים היא נמוכה' (עמ' 193-208). נקודת המבט כאן היא במובהק זו של החוקר! היא עוקבת אחר מצב הענף המחקרי הזה בהווה; מה מובן יותר ומה פחות. המכנה המשותף בקבוצת הפרקים הזו – כולם מתייחסים לצמחים פרטיים ספציפיים על-פי אמות מידה של קטלוג המשקף רמת ודאות. יחד עם זאת, דרך ארגון כזו מחייבת קטלוג שמות של צמחים קדומים בשתי קטגוריות נוספות: 'שמות צמחים קיבוציים ופרטיים' (עמ' 211-236), 'שמות שהם ספק כינוי לצמחים' (עמ' 239-261).

לגבי 'הקיבוציים והפרטיים' מסביר זהר עמר ש"הכוונה לשמות כלליים או קבוצות צמחים, למשל צמחי בר בעלי פרחים גדולים (שושנה), מיני קוצים (דרדר), וצמחי מים או צמחים בעלי נוף סבוך (עץ עבות)'. פעמים שאותו מונח משמש גם כשם מיוחד (ארו, גמא, מרור, סירים), ולעתים סיווג אינו ברור" (עמ' 67). אכן, לא תמיד הקדמונים דיברו בוטניקה...! לא הנחיות המתודולוגית של הבאים לעסוק בזיהוי אחרי אלפי שנים עמדה לנגד עיניהם; לעתים הם פשוט רצו לדבר על פרחים גדולים או על צמחי מים! כדי ליצור את 'שיר השירים' הם לא נזקקו לבוטניקה מדויקת! ובעקבות זאת, אנו מתלבטים. נותרנו עם הספק האם כך, ממש, כינו צמח מן הצמחים, או שכך קראו לקבוצה כללית, לו ולרומיו שהותירו את חותמם בהיותם קבוצה. זוהי שאלה מהותית בניסיונות הזיהוי שמתמקדים במין הבוטני, ונכון נהג זהר עמר שהקדיש לקבוצה מסופקת זו פרק בפני עצמו. ואם במתודולוגיה עסקינו, מכאן מסתעפת בעייתיות חדשה, לא רק האם שם מסוים מייצג מין בוטני או קבוצה, אלא האם צמח מקראי מסוים מאופיין במקרא בוטנית או שהוא כינוי ספרותי, שגם אם יסודו בבוטניקה, מטבעו הוא גמיש ואף המקמק. זוהי כמפורש בעייתיות מתודולוגית שמובלעת בדבריו של זהר עמר, גם אם לא תמיד הוא קורא לה בשמה.

בהתוויית העיקרון הבסיסי של זיהוי מוצלח יש היום מוסכמות ומקובלות; בניסוחו של זהר עמר: "זיהוי מוחלט או זיהוי בסבירות גבוהה הוא כזה שיש בו התאמה מוחלטת בין כל הקריטריונים" (עמ' 66). ומה הם רכיבי הזיהוי? 1. "בחירת הטקסט לפי פשוטו של מקרא"; 2. "כדייקת קריטריון המסורת"; 3. "כדייקת קריטריונים נוספים" (בלשנות משווה, השוואה למקורות חיצוניים, בוטניקה ארכיאולוגית, הצעות במחקר המודרני) (עמ' 65). דרך ניסוחו לרכיבי הזיהוי הנכון שונה משל אחרים, אך בסך הכול כל זה הוא די מקובל. החידוש החשוב של זהר עמר הוא

ביחסו למסורת; ל'קריטריון המסורת' שלו מוקדש פרק שלם בספר, והוא כמרומה לב העניין. אצל פליקס ה'מסורת' מובלעת; הוא מזכיר את אזכורי הצמחים בספרות חז"ל כמסייעים לזיהוי (בספרו, עמ' 7-8), אך היא איננה קריטריון מוצק ומגובש. המושג 'מסורת' איננו חד-משמעי, וזהו עמר ער לצורך לעורר את הקורא להבחנה בין מסורת במובנה הפולקלוריסטי לבין מסורת מדעית. בדרך להבנה מהי מסורת מדעית מתחייב הבהרה של המושג 'מסורת פעילה'; במודעות עמוקה לאותה מסורת פעילה הוא מכון את המחקר — "תרומתו העיקרית של המחקר האקדמי היא בזיהוי צמחים שאין להם מסורת פעילה או מסורת פרשנית מוצקה" (עמ' 61).

בנקודה זו, כשהמושג 'מסורת פעילה' מונח לפנינו, יש מקום להמשך הדיון. שאלת השאלות היא על טיבה של אותה 'מסורת פעילה'. זהו עמר מביא דוגמאות משכנועות לכותה של מסורת חיה, פעילה, אמינה, בשיח ההלכתי; רובן ככולן קשורות לכשרותם של בעלי חיים (עמ' 57-60), שהיא בעלת חשיבות בסיסית בחיי היומיום הדתיים; הדוגמאות הקשורות במסורת של זיהוי הצומח נדירות ובעייתיות יותר. יתרה מזו, יש הברל בין זיהוי בעלי חיים לצורך אכילה לבין זיהוי צמחים שיש להם ערך ספרותי; ברור שזיהוי הלכתי הנשען על מסורת לצורך כשרות משמעותי לאין ערוך מאשר מסורת של-פיה מוענק שם לצמח שעיקר חשיבותו קשורה למעמדו הספרותי. וכי מדוע יטרח אב להעביר לבנו — במידה ומנגנון כזה אכן מתקיים — שם של צמח שחשיבותו מצטמצמת לסוגיה ספרותית תיאורטית?

בירור מלוא מורכבותו של מושג המסורת מחייב צעדים נוספים. לכאורה קל לברר מה ההברל בין מסורת פעילה למסורת פרשנית. מסורת המתקיימת בחברה פרימיטיבית (במובן של חיים בטבע; ואני מבקש להסיר כל נימה של התנשאות מהשימוש בתואר הזה), יכולה להתבסס על מנגנון העברה מובנה שמוכיח את עצמו בכל רור ורור, כל אב המגלה לבנו את רזי המסורת מהווה חוליה שמעניק לה איתנות ועוצמה, שבבוא העת לזיהוי הופכים לטיעון משכנע. אבל המסורת הפרשנית שונה מהותית, ואפשר שהיא משקפת הישענות טכנית על חומר קודם, שיכול לשקף כבוד למקורות מן העבר, אך ללא תהליך העברה מסודר. המקרים הקיצוניים ברורים: מסורת חיה, פעילה, היא בעלת ערך, אולי בלעדי, עומד בפני עצמו, והיא עדיפה לאין ערוך על מסורת פרשנית שבה נשען פלוני על פירוש קודמיו בעניינים רבים ושונים שבתוכם נספח גם אגב אורחא זיהוי של צמח מסוים, שאותו כלל לא ראה. הבעיה טמונה כמובן במקרי הביניים, ולא תמיד קל להעריך מה משמעותה של מסורת בכגון אלו.

ברברנו על מסורת צריך לקחת בחשבון עניין נוסף. אפשר שאכן יש מסורת ארוכה בעניין בוטני מסוים, ומסורת זו היא מהימנה ומשכנעת. אולם, היא איננה מקשרת בהכרח לתנ"ך, היא עשויה להתחיל מחידוש החל בנקודה מסוימת המאופיינת בהקשרים ספרותיים והיסטוריים. הנה רבים נתנו דעתם לדמיון המרשים בין תיאור הסנה במדרש שמות רבה לבין השיח הידוע בבוטניקה בשם 'פטל קדוש'. אכן קשה לראות התאמה כה מדויקת בין פריטים בוטניים לביטויים הספרותיים כבמקרה זה. ברור אפוא שחז"ל המדברים על 'סנה' מתכוונים ל'פטל קדוש'. ולכן, מכיוון שמדובר בחז"ל, ניתן לומר שכבר 'מימים ימימה', או 'מקדמת דנא', או מנקודת זמן

המתוארת בביטוי מפליג אחר ביחס לעבר, קיימת מסורת זיהוי ברורה; אבל האם זה באמת מימי התנ"ך? זהר עמר מסכם את דיונו בסנה: "קיימת רק מסורת זיהוי אחת ברורה, המקובלת בכל התרגומים הקדומים ובמסורת חז"ל, שהסנה הוא הפטל קדוש" (עמ' 143), היגר שמשבח את הסנה בפרק 'הצמחים ברמת זיהוי אמינה ביותר'. אבל בניסיון לזהותו ניתן לשרטט גם מהלך אחר; זיהוי הסנה הקרום עם 'פטל קדוש' התחיל בנסיבות אחרות, ודווקא בתקופת חז"ל! צמח זה שהוא לכאורה 'יהודי' כל כך, עומד במרכז איושהו פולמוס תרבותי (אולי עם הנצרות). לפי זה, התיאור המפליא בשמות רבה איננו משקף גילוי של מסורת בוטנית; הוא מביע, ליתר דיוק מנוצל, לפולמוס; הוא מנסה להפקיע את הסנה מחוקה אחרת, מדת או אידיאולוגיה שניכסה אותו לצרכיה, או שהסנה בלבוש ה'פטל קדוש' שעטה מתאים למאבק נגדה. כביכול, באים חז"ל ואומרים, 'תהא זהות הסנה המקורי אשר תהא, במסגרת כללי המדרש שאנו מחויבים להם, מותר לסטות מהאמת העובדתית לצורך אמת אחרת, רעיונית'. כביכול, אימצו כאן חז"ל כלל אחר הנקוט בידם בהקשרים שונים במקצת — 'אל תקרי סנה, קרי פטל קדוש'. אם המסורת 'סנה=פטל קדוש' מתחילה בנקודה מסוימת מהסוג המוצע כאן, עלינו לתזור לפשט, וזאת בהכרה שדווקא מוצלחותה של מסורת זו עלולה להיות בעוכרי הזיהוי. ובכן, למותר לציין, בסיוף המקורי בספר שמות אין ולו רמז לזיהוי של הסנה עם 'פטל קדוש'! ואם ניתוח לשוני-ספרותי ל'פשט' ייחשב, המעט שאנו יכולים לומר הוא שיש קשר לשוני (אטימולוגי, משחק לשון, מדרש לשון וכד') בין 'סנה' ל'סיני'; לכך התכוון הכתוב לרמוז, ולא לזיהוי מדויק של הסנה. גם לדעה זו יש הרבה במדרש, אך היא לא ייצרה מסורת. אם נסכם, ב'סנה=פטל קדוש' מדובר במסורת פרשנית, שאפשר והופיעה במעין הבזק פולמוסי, כשהפשט לא הוביל למסורת מקבילה חזקה. האם טוג כזה של ארגומנטציה אומר שעלינו לרחות את השימוש במושג המסורת? וראי שלא; אבל יש בהחלט מקום ללטש אותו

וכשבענייני מסורת עסקינן, אני מבקש להוסיף נקודה הקשורה לזיהוי השיטה, אך יש לה כמדומה ערך בפני עצמה. אינני מבקש לערער על זיהוי השיטה המקראית; צריך להיות ספק קיצוני ויותר מכך כדי לא לקבל את הדיון הזהיר של זהר עמר (עמ' 151-152) בזיהוי השיטה המקראית עם אחד ממיני העץ הידוע בבוטניקה בשם שיטה, והוא הדין לסיווגו של הזיהוי הזה בפרק הצמחים 'ברמת הזיהוי האמינה ביותר'. אני מבקש להתייחס כאן לשאלת המסורת כפי שלכאורה נאמרה בידי חז"ל בעסקם ב'שטים'. להבהרה תמציתית ביותר של עניין זה אזכיר, כי יש משהו מתמיה בהפרחת המדבר בשיטה דווקא ("אתן במדבר ארז שיטה והרס ועץ שמן אשים בערכה ברוש תדהר ותאשור יחדו" ישעיהו מא, יט), שבעצם היא מצויה בו. ולכן פליקס (בספרו עמ' 96) מדבר על העץ הידוע בשם 'שיטה מלבינה' הצומח במספר מקומות בצפון הארץ ומרכזה. הוא מזכיר את מאמר חז"ל על אודות השטים שגדלו ב'מגדל צבעיא', ככל הנראה בסמוך לכנרת מצפונה; שטים אלו שמשו אליכא רחז"ל כעצי הבנייה של המשכן. דוק, לכאורה, מתוארת כאן מסורת שהייתה בידי חז"ל, ממש מסורת 'על-פי הגדרה', שכן לפי המסופר בירושלמי ובבראשית רבה נהגו אבותיהם של המתגדרים ב'מגדל צבעיא' בעצים אלו איסור מפאת קדושתם; אב מסר

מידע לבנו, וזהו, לכאורה, בדיוק התהליך שבו אנו עוסקים. אבל האם מסורת מקומית כזו זהה למסורת על כשרות של בעלי חיים? מדוע היא דווקא פעלה שם? האם באמת יש קשר בין התפיסה הפשוטה על שטים במדבר לשטים ב'מגדל צבעיא'? ומעל לכול, האם יש איזושהי סבירות שהשטים למשכן באמת נלקחו משם? ושמה 'מסורת' זו אינה אלא מדרש בפני עצמו; מדרש היודע מהי באמת מסורת, אבל מבין אותה כאן בלויית אותו נופך ספרותי ההופך עובדה למדרש. אולי גם כאן מדובר ב'מסורת' העומדת כנגד 'מסורת' אחרת, המייצגת השקפה אחרת שאולי ביקשה לנכס את העצים. אינני יודע, וכל שאני מבקש כאן הוא להעלות מספר הגיגים הקוראים להמשך דיון בסוגיית המסורת ככלי לזיהוי, דיון שנעשה רציני וממוקד על הבסיס שהשתית זהר עמר בספר 'צמחי המקרא'.

אני מבקש לסיים סקירה זו בקבוצה האחרונה שהכליל זהר עמר כפרק בספרו, העוסקת בשמות המסופקים אם צמחים הם ואם לאו. אכן, זה בהחלט מפתיע מנקודת הראות של פרשנות המקרא המורדנית, שבקבוצה זו נימנו לא-פחות מאשר 35 שמות! אין זה מעט! ודומה כי במבט כולל אל הבנתנו את הריאליה המקראית מתברר כי סימני השאלה אינם מעטים! כדוגמה בעלת משמעות עקרונית אביא שם שעורר עניין בדיונים שונים בעבר – 'חרב' (עמ' 245-246); האם מרובך בחרוב? האם מדובר במדרש שמות גרידא? האם הפסוק: "אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו, ואם תמאנו ומריתם חרב תאכלו, כי פי ה' דבר" (ישעיהו א, יט-כ), שההקבלה בו – משלימה וניגודית כאחד – כל כך מדויקת, מחייב שמול 'טוב הארץ' המתייחס למהות בוטנית, גם 'חרב' יהיה מהות בוטנית? ואז יש הצדקה לראות את החרוב כעץ שנזכר במקרא, או שבמדרש עסקינן; כלומר, ההתייחסות ל'חרוב', ליתר דיוק – ל'אכילת חרוב', בהקשר זה אינה אלא מדרש המבוסס על השימושים כפועל אכ"ל ועל צורת פרי החרוב המזכירה חרב. אכן, הספק – ספק! ואפשר שמתוך הספק הזה המתייחס דווקא לעץ הידוע כל כך בספרות הז"ל, עולה הצורך ליצור המשך ל'צמחי המקרא' בדמות חיבור מקביל על 'צמחי ספרות תז"ל', שהם בוודאי תוליה מרכזית במסורת החשובה כל כך בחיבור העומד בפנינו. זהר עמר שהעמיד סטנדרטים בסיסיים כה נכונים ב'צמחי המקרא' יכול להמשיך; עליו יאמר 'המתתיל במצווה...!'

ישראל רוזנסון